

Небојша ПОРЧИЋ
Историјски институт
Београд

О СПОЉНОПОЛИТИЧКИМ МОТИВИМА У ДЕЛИМА ДАНИЛОВОГ ЗБОРНИКА

Спољнополитички мотиви, побуде из којих се власти неке заједнице упуштају у спољнополитичке подухвате, најчешће доспевају у историографију као део политичке историје. Међутим, будући да спољнополитичко деловање захтева од заједнице веома висок степен напрезања, мотиви за предузимање спољнополитичких подухвата могу да послуже и као део одговора на једно питање које пре припада областима друштвене историје и историје идеја - шта је у датој заједници сматрано довољно значајним и вредним да оправда такве подухвате. При том, први инстинкт води историчара у правцу утврђивања онога што се обично назива стварним мотивима, а што би можда исправније било назвати мотивима који се чине оправданим са становишта начела политичког деловања. Такав приступ је наизглед чврсто утемељен, јер само стварни мотиви могу да служе као стварни показатељи онога што је сматрано значајним и вредним. Ипак, нарочито када је реч о старијим историјским раздобљима, постоји опасност да се трагање за стварним мотивима заснује на политичким начелима времена у којем историчар живи, а не оног којим се бави у свом научном раду. Такође, усредсређивање на „стварне“ мотиве може лако да искључи оне друге, „наводне“, губећи при том из вида да су и они у свом историјском тренутку морали да имају некакав стварни значај, иначе уопште не би ни били наведени. Штавише, управо ти мотиви који су имали смисла само у свом раздобљу највише помажу историчару да најпре сам увиди а онда и дочара особености времена које проучава.

Поред захтева за повећаном обазривошћу, али и повећаном отвореношћу, ваљано искоришћавање спољнополитичких мотива

као извора сазнања о идејама које су прожимале неко друштво из прошлости подразумева још два објективна предуслова. Као прво, с обзиром на то да је спољна политика делатност коју у име и испред дате заједнице спроводи њен систем власти, неопходно је располагати основним сазнањима о том систему власти, као и о односу између њега и његове шире заједнице. Други незаобилазан предуслов јесте постојање одговарајућих извора, што у овом случају подразумева изворе који су обавештени о спољнополитичким збивањима, али и репрезентативни у смислу да се њихове речи могу узети као веран одраз схватања владајућих кругова, а онда и заједнице у целини. Ови предуслови донекле ограничавају избор узорака на којима је могуће спровести предложено истраживање, нарочито када је реч о старијим историјским раздобљима. Ипак, случајеви када је такав подухват могућ нису тако ретки. У српској историји он се може предузети већ на узорку средњовековне државе која је трајала од друге половине 12. до друге половине 14. века и којом је владала династија Немањића.

Захваљујући напорима низа научних нараштаја систем власти у немањићкој Србији добро је познат.¹ У светлу тих сазнања она се приказује као држава типа феудалне монархије. На врху система власти налазио владар који је до тог положаја долазио по праву наслеђивања. Испод њега била је сврстана властела, слој слободних земљопоседника који су се владару заклињали на верност и службу док је он њима заузврат омогућавао да врше власт како на својим тако, по потреби, и на владаревим поседима, који су сви заједно чинили државну територију. Најзад, најбројнији део становништва, зависно сељаштво, није имао удела у власти него само обавезу да живећи и радећи на владарским и властеоским поседима обезбеђује привредну основу читавог система. Уз то, главну идејну снагу у немањићкој држави, као уосталом и у целој тадашњој Европи, представљала је хришћанска вера, чије је исповедање подразумевало постојање цркве и свештенства као јединих овлашћених посредника између Бога и људи. У систему власти ова чињеница се одражавала кроз схватање да владар свој положај не дугује само, па чак ни

¹ Синтезу досадашњих научних резултата о овом питању недавно је дао М. Благојевић у првом тому *Историје српске државности* (М. Благојевић - Д. Медаковић, *Историја српске државности I. Од настајка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад 2000, стр. 104-112, 127-164, 177-205, 218-225).

првенствено, праву наслеђивања, него божијем избору. Пошто је видљиви израз тог избора било прихватање владара од стране цркве, то је онда и црква постајала један од учесника у власти, и то не само у идеолошком погледу, него и као власник земљопоседа које су јој владари и властела даривали у знак признања њене друштвене улоге. Штавише, у српском случају црква је додатно ојачавала положај врховне државне власти проглашавајући већину немањићких владара за светитеље и постепено успостављајући схватање о светородности немањићке владарске лозе. Такође, српска црква је сразмерно рано током немањићког раздобља стекла, с једне стране, независност према било којој црквеној власти изван српске државе, а с друге, практично потпун надзор над црквеном организацијом на српској територији, што је обезбеђивало велику подударност државних и црквених интереса. На тај начин, између ова два чиниоца била је успостављена посебна блискост која је јасно долазила до изражаја у теорији и пракси немањићког система власти.

На пољу спољнополитичког одлучивања, деловање система приказаног у овој краткој и стога нужно грубој скици имало је два различита лица. Као врховни земаљски господар, божији изабраник и изданак светородног корена, владар је у начелу сам доносио одлуке, без званичне обавезе да за то прибавља нечији пристанак. С друге стране, пошто је у спровођењу својих одлука зависио од других судеоника у систему власти - властеле и свештенства - владар је при одлучивању морао да узме у обзир и њихову вољу. Дакле, упркос теоријском самовлашћу, спољна политика је у пракси тежила да се претвори у компромис између владареве воље и утицаја који су на њега вршили властела и свештенство, а нарочито њихови најистакнутији и њему најблискији припадници. На пољу мотива оваква природа немањићке спољне политике имала је две донекле противречне последице - мотиви су реално били засновани на тежњама ширег круга припадника система власти, али пошто је владар званично био једини одлучујући чинилац, у крајњем исходу иза сваке одлуке стајали су његови мотиви. Другим речима, ако су утицајни властеоски или црквени кругови били мотивисани да предузму неки спољнополитички подухват, они су морали да за тај подухват мотивишу и владара. Додуше, постојала је могућност да се они сами средствима која су им стајала на располагању упусте у остваривање својих спољнополитичких тежњи. Такви поступци били су нарочито својствени блиским владарским сродници-

ма који су у различита времена управљали појединим областима под врховном влашћу својих сродника на српском престолу, али и другим припадницима властеле који су успевали да за себе остваре сличан положај. Међутим, пошто се и у овим случајевима по правилу радило о политичком деловању једне монархијске власти у условима феудалног друштва, начела одлучивања и мотивације остајала су иста, само на хијерархијски нижем и идеолошки мање узвишеном нивоу.

Као што је већ напоменуто, могућност утврђивања позадине мотива који су надахњивали спољнополитичке одлуке у немањихкој средини не би значила много без изворних сведочанстава о самим мотивима. Извори страног порекла, који чине велику већину у фонду извора за спољнополитичку делатност немањихке државе, веома омогућавају да се извуку поуздани закључци о мотивима спољнополитичких потеза, а неретко изричито наводе те мотиве. Међутим, чини се да у овом погледу већу пажњу заслужују домаћи извори, јер једино они, као глас изнутра, могу да буду ваљан одраз схватања немањихке средине. При том посебно место заузимају животописи немањихких владара и њихових савременика на челу самосталне српске цркве - три животописа Немање, родоначелника династије, који добрим делом покривају и владавину његовог сина и наследника Стефана, а које су написали сам Стефан, његов брат Свети Сава, иначе први црквени поглавар, и Савин ученик Доментијан,² затим, два животописа Светог Саве, Доментијанов и Теодосијев, са подацима о владавинама Немање, Стефана и Стефанових синова Радослава и Владислава,³ и, најзад, низ животописа потоњих владара и црквених поглавара обједињен под називом *Животи краљева и*

² Издања Савиног и Стефановог дела са упоредним преводом на савремени српски језик објављена су недавно са другим њиховим списима - Свети Сава, *Сабрана дела* (прир. и прев. Т. Јовановић), Београд 1998, 148-191; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела* (прир. Љ. Јухас-Георгијевска и Т. Јовановић), Београд 1999, 14-107 (даље: Првовенчани). Доментијаново дело на старословенском издао је Ђ. Даничић, *Животи Свеѿога Симеуна и Свеѿога Саве, написао Доментијан*, Београд 1865.

³ Ново издање са упоредним преводом засад је доживео Доментијан, *Житије Свеѿога Саве* (прев. Љ. Јухас-Георгијевска, прир. Т. Јовановић), Београд 2001 (даље: Доментијан), док за Теодосијево дело нема новијег издања старословенског текста него што је Ђ. Даничић, *Животи Свеѿога Саве, написао Доментијан* (= Теодосије), Београд 1860 (даље: Теодосије). Нову редакцију превода садржи Теодосије, *Животи Свеѿога Саве* (прев. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић), Београд 1990.

архиејискоја срїских, чије је писање започео архиепископ Данило II (око 1275-1337) и који се по њему често назива и *Данилов зборник*.⁴ Највећи број домаћих података о спољној политици и њеним мотивима налази се управо у овим делима. Међутим, за ово истраживање много је важнија једна друга њихова особина - пошто су и сами углавном били владари или људи блиски врху власти, њихови аутори су у целини узевши имали врло добра сазнања о процесима политичке мотивације и стога се њихове речи могу сматрати прворазредним сведочанством о мотивима који су у немањихкој средини доживљавани као покретачи спољнополитичких подухвата.

Опредељење да се ово истраживање усредреди на дела *Даниловог зборника* засновано је на више разлога. Већина њих тиче се природе самог извора. Дела која чине *Зборник* настајала су из пера различитих аутора у временском распону од више деценија - према најновијим истраживањима делове данас познате као животописи краљева Уроша, Драгутина и Милутина, затим Урошеве супруге а Драгутинове и Милутинове мајке краљице Јелене, те првог и четвртог Савиног наследника на архиепископском престолу, углавном је написао Данило; један његов именом непознати ученик, поред неких измена у Даниловим списима, приложио је животопис самог Данила и животописе краљева Стефана Дечанског и Душана, који стиже само до 1335. године и са којим се завршава низ дела посвећених владарима; најзад, неутврђен број других, такође именом непознатих настављача извршио је још неке измене у претходним делима и попунио и довео низ животописа црквених поглавара до смрти патријарха Саве IV и устоличења његовог наследника Јефрема у јесен 1375, непуне четири године после изу-

⁴ Једино издање старословенског текста још увек је Ђ. Даничић, *Живоїти краљева и архиејискоја срїских, написао архиејискоја Данило и друїи*, Загреб 1866 (даље: *Живоїти краљева и архиејискоја*). Најновије редакције превода објављене су под насловима Данило Други, *Живоїти краљева и архиејискоја срїских. Службе* (прев. Л. Мирковић, прир. Г. Мак Данијел и Д. Петровић), Београд 1988, и Данилови настављачи, *Данилов Ученик, друїи настављачи Даниловог зборника* (прев. Л. Мирковић, прир. Г. Мак Данијел), Београд 1989. У овом раду, да би се избегло оптерећивање текста великим бројем навода на старословенском, навођење изворника вршено је према поменутих издањима превода, уз измене на мањем броју места где се то чинило неопходним. На старословенском су дати само неки кључни појмови и изрази за које је понуђен нешто слободнији превод.

мирања немањићке владарске лозе.⁵ Ипак, иако осим Данила ниједан од аутора није познат по имену, може се закључити да су и они били црквена лица, па и основано претпоставити да су деловали при седишту поглавара српске цркве у Пећи, што значи да су из сличног положаја и са сличним схватањима и сазнањима опажали спољнополитичке подухвате и њихове мотиве. Такође, обрасцем који је поставио Данило дела су усмеравана на хришћанско прослављање, али и родољубиво величање појединих јунака немањићке историје и саме светородне немањићке династије. У вези са тим обрасцем био је значајан простор посвећен описивању спољнополитичких збивања - Данило је у њих био изузетно добро упућен као један од најповерљивијих сарадника краљева Милутина, Стефана Дечанског и Душана, а ни његови настављачи свакако нису били слабо обавештени. Све то даје *Зборнику* унутрашње јединство које омогућава да се он посматра као један целовит извор узорака спољнополитичких мотива, већи од свих других који су се сачували из немањићког раздобља. У општијем смислу, *Зборник* за овакво истраживање препоручују и историјске околности - док је претходно раздобље било обузето борбом за независност а оно потоње односом према растућем турском притиску, време када је настајао *Данилов зборник* одликовало се највећом слободом спољнополитичког деловања, па самим тим и најширим могућностима за испољавање спољнополитичких мотива. Најзад, није без значаја и једна „негативна“ препорука - упркос свему што му иде у прилог, *Данилов зборник* још није подвргнут оваквом истраживању. Аустријски слависта Станислав Хафнер, додуше, у својој студији о немањићкој династичкој историографији дотиче поједине спољнополитичке мотиве, али се њима бави као делом књижевне топике,⁶ док се радови Милоша Благојевића о државним интересима и мотиву „бола за отацством“, који су по основној

⁵ Г. Мак Данијел, *Прилози за историју „Живоша краљева и архиепископа српских“ од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 46 (1980) 42-52, и исти, *Генеа и састављање Даниловог зборника*, „Архиепископ Данило II и његово доба“, Београд 1991, 217-224. Уп. такође предговоре истог аутора издањима превода *Даниловог зборника* из 1988. и 1989. године (видети нап. 4).

⁶ S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964. Занимљиве напомене и запажања садржи и његов рад *Данило II као средњовековни историограф*, „Архиепископ Данило II и његово доба“, 131-138.

замисли најближи ономе што се овде жели постићи, ослањају пре-
васходно на животописе Светог Саве.⁷

Пре упуштања у потрагу за спољнополитичким мотивима на страницама *Даниловог зборника* потребно је одговорити на још два методолошка питања - како препознати такве мотиве и како их разврстати. Препознавање само по себи не би требало да буде проблем, јер се мотиви врло често изричито наводе или бар наговештавају у описима спољнополитичких збивања, али зато није увек лако одредити која су збивања спољнополитичка. Наиме, степен самосталности који су поједини поданици немањићких владара повремено остваривали у управљању деловима државне територије могао је да постане толики да је њихова стварна потчињеност владару долазила у питање. Пошто је деловање према таквим чиниоцима подразумевало мере својствене и спољној и унутрашњој политици, мотивима из ових случајева треба приступати опрезно, користећи их више у циљу потврде сазнања стечених на основу примера чији је спољнополитички карактер неспоран. Исто тако, проблем би могао да буде однос према прилично бројним местима у *Зборнику* где се наводе мотиви спољнополитичког деловања страних власти са којима су немањићки владари долазили у додир. На први поглед, ти мотиви немају шта да траже у приказу спољнополитичке мотивације у српској средини. Међутим, пошто писци *Зборника* нису настојали да верно прикажу страна друштва него пре свега да збивања у њима уклопе у своје приповедање о јунацима српске средине, и то на начин близак оновременом српском читаоцу, чини се оправданим да се овим мотивима приђе са подједнаким уважавањем као и мотивима који се везују за српску страну. У ствари, с обзиром на родољубиву пристрасност *Зборника* у описивању спољнополитичких збивања, разматрање мотива који се приписују страним властодршцима од пресудног је значаја за успостављање уравнотежене слике о овој појави у самој немањићкој средини.

У очекивању да ће овако широк захват избацити на површину велики број примера спољнополитичке мотивације, питање њиховог разврставања има посебан значај. Најсигурнији путоказ у том послу је понављање сличних или истих појмова у

⁷ М. Благојевић, *О националним и државним интересима у делима Доментијана - Срби изабрани народ*, Историјски гласник 1-2 (1994) 15-28; М. Благојевић, *Свети Сава и „бол за ошчасивом“*, „Казивање о Светој Гори“, Београд 1995, 47-65.

различитим приликама - мада *Зборник* није саставио један аутор, споне које га повезују у једну целину дају основа за претпоставку да су чак и различити писци сличне појаве називали сличним именима. Опет, иако ово јесте добар начин да се обележе и прате појединачни мотиви, право разврставање подразумева да се код различитих мотива пронађе нека основна особина према којој се може установити међусобна сродност и извршити некакво груписање. Утисак је да тој сврси најбоље може да послужи сила која је стајала иза датог мотива, која је, дакле, представљала његово исходиште. При том, ово није само згодна подела која треба да олакша сналажење у широком истраживачком пољу - приказујући силе које су мотивисале спољнополитичко деловање у немањихкој средини, та подела уједно открива и шта је то сматрано довољно вредним и значајним да покрене тадашње властодршце на предузимање одређених спољнополитичких потеза.

Прва скупина мотива који се могу уочити у *Даниловом зборнику*, а које би данашња политичка теорија без оклевања сврстала у наводне и одрекла им сваки стварни значај, јесу они чије је порекло било у области натприродног. У средњовековном хришћанском свету веровало се да у тој области делују две силе - добра, оличена у Богу и његовим светитељима, и зла, коју је представљао ђаво. Обе те силе испољавале су се и у овоземаљским збивањима подстичући појаве које су им биле драге - мир, ред и слогу са стране добра, а рат, метеж и раздор са стране зла. Према званичном црквеном учењу, те две силе нису могле бити једнаке, то јест, ђаво није био тако моћан као Бог. Па ипак, ни црква, а још мање њени верници, нису оспоравали ђаволу способност да створи озбиљне невоље, као ни то да су се две речене силе налазиле у сукобу чији исход у сваком појединачном случају није био унапред познат. У спреси са етичким својствима која су придодавана тим силама, чињеница да мотивација политичког деловања божијим или ђаволовим подстицајем није у средњем веку доживљавана као метафора, него као још један део стварности који није био мање стваран зато што је био невидљив људском оку, давала је мотивима натприродног порекла дубље значење - навести Бога као извор мотива сопствене делатности или ђавола као силу која мотивише деловање противника значило је представити себе као заточника добра и противника зла. При том не треба сумњати да су овакве тврдње имале одређену тежину - ако је чинилац који их је износио био довољно убедљив, веровање у

њихову стварност могло је да буде исто толико јако као и веровање у постојање самих натприродних сила.

Када се имају у виду све ове особине натприродних мотива, није нимало необично што су они веома добро заступљени у немањићким животописима, па и у *Даниловом зборнику*. Ипак, *Зборник* по том питању показује неке особености. У мотивационом деловању натприродних сила добра на пољу спољне политике, особеност се састоји у томе да се ова појава врло ретко везује за појединачне догађаје. Наиме, док други животописи нуде приличан број таквих примера,⁸ у *Зборнику* је ова врста мотива наведена само у случају византијског цара Андроника II, за којег се каже да је „Бог удахнуо у његов ум“ мисао да од српског краља Милутина затражи помоћ у борби против Турака.⁹ Насупрот томе, силе добра као исходиште спољнополитичких мотива немањићких владара помињу се само уопштено - Драгутин се успешно супротстављао изазовима околних владара „јер ум његов беше просвећен од божанствене благодати“, а Душан је „силом Светог духа и помоћу силе Господње вођен и подучаван од своје младости“.¹⁰ Штавише, у овом другом примеру нема ничега што би мотивацију ограничило на спољнополитичку делатност, него се она протеже на целокупно деловање владара. Утисак који одају ови примери о постојању разлике између трајне мотивације силама добра, својствене немањићким владарима, и ограничавања те мотивације на појединачне прилике у случају страних властодржаца могао би да се повеже са схватањем о посебној божијој наклоности према Немањићима и Србији, уобличеним већ у животописима

⁸ Код Стефана Немањића његов покојни отац, који се као светитељ сврстао међу натприродне силе, „претвара“ непријатељство угарског краља Андрије II према српском владару у пријатељство (Првовенчани, 102). Код Доментијана сам Бог „заповеда“ папи да у Србију пошаље краљевску круну, „саветује“ Саву да затражи од васељенског патријарха самосталност српске цркве, „налаже на срце“ краљу Владиславу да замоли бугарског цара да му дозволи да пренесе Савине посмртне остатке у Србију, а онда и „слаби“ цареви „вољу срца“ тако да Владислав добије оно што жели (Доментијан 194, 248, 410, 416). Најзад, и код Теодосија је Савин захтев за црквеном самосталношћу учињен „по божијем савету“, док убеђивање бугарског цара да дозволи пренос Савиних моштију обавља „анђео божији“ у лику самог Саве (Теодосије, 126, 206-207).

⁹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 146.

¹⁰ *Живойи краљева и архиејискоја*, 22-23, 220.

претходног нараштаја.¹¹ Међутим, расположиви узорак је превише мали да би се извео тако далекосежан закључак.¹² У ствари, једини неспоран општи закључак о појављивању натприродних сила добра као мотива спољнополитичке делатности у *Даниловом зборнику* могао би да се односи на реткост ове појаве. То, наравно, не значи да су писци *Зборника* оклевали да вежу спољнополитички наступ немањићких владара за деловање у служби сила добра, него само да се то могло учинити и на друге, префињеније начине.

Најмање префињен, али зато не мање употребљаван начин за постизање наведеног циља било је приписивање потеза страних властодржаца уперених против немањићких владара подстицају ђавола. Бугарски великаши Дрман и Куделин ковали су планове против краља Драгутина „од ђаволског дејства наведени“, њихов земљак Шишман напао је Милутина „ђаволским навођењем“, а татарски кан Ногај зато што му је „ђаво ушао у срце“.¹³ Исти натприродни „непријатељ“ покренуо је нападе Турака на територије Милутиновог пријатеља Андроника II, а бугарски и византијски цар напали су Србију 1330. године „подстакнути ђаволском ревношћу“, баш као што се и напад угарског краља Карла Роберта из 1335. године догодио „по наговору старог начелника злобе, ђавола“.¹⁴ Ипак, иако је ова појава уочљива и у ранијим животописима, *Зборник* опет не стоји у потпуној сагласности са њима. Наиме, ђаво се у њему у два случаја појављује као мотивациона снага иза спољнополитичких подухвата божијих изабраника на

¹¹ Уп. М. Благојевић, *О националним и државним интересима*, где се на узорку Доментијанових дела истражује присуство у немањићкој средини схватања о Србима као „изабраном народу“.

¹² Осим тога, мада је поље спољне политике без сумње било најпогодније да се кроз мотиве владарских поступака изразе схватања о немањићкој и српској посебности у божијим очима, не могу се занемарити примери у *Зборнику* када се силе добра појављују као мотиви одређених поступака који нису спадали у спољнополитичку делатност - тако је Христ „просветио срдачни разум“ краља Милутина, наводећи га да подиже и обнавља цркве, и „положио у сведобро срце“ истог владара и „целог сабора“ да се приликом избора новог архиепископа 1317. године определе за Хиландарца Никодима (*Животии краљева и архиепископа*, 128, 152).

¹³ *Животии краљева и архиепископа*, 115, 117, 119-120.

¹⁴ *Животии краљева и архиепископа*, 142, 177, 227.

престолу државе Немањића.¹⁵ Ови случајеви везани су за најпознији део *Зборника* настао у времену расула немањићке државе и растуће турске опасности, догађаја које је значајан део српске средине, нарочито црквених кругова, доживљавао као божију казну због Душанове одлуке из 1346. године да супротно дотадашњој српској државној традицији и увреженим схватањима о хијерархији земаљских власти прогласи себе за цара а свог архиепископа за патријарха. Као представник те покајничке струје, непознати писац последњег дела *Зборника* најпре на једном месту каже да је ђаво 1354. године, „подигао рат између“ Душана и угарског краља Лудвика из а на другом, да је српски владар донео одлуку о свом царском крунисању пошто се „ухватио у замку (запинакт же се) општег непријатеља“.¹⁶ Ниједан од ових навода није, додуше, тако одсечан као они ранији у којима је ђаво подстицао стране владаре - у првом случају реченица је уобличена тако да испада да је ђаво подједнако подстакао и српског и угарског владара, док се у другом за Душана налази оправдање у његовој људској слабости. Промена је ипак била очигледна - неколико деценија раније, у опису Душановог ратовања са Карлом Робертом, ђаволом је био мотивисан само угарски краљ, а божија помоћ, захваљујући којој је српски владар тада однео победу, недвосмислено је указивала на његову припадност силама добра. У ствари, може се рећи да је једино што се није променило било је схватање о натприродним силама као мотиву спољнополитичке делатности - оне су и даље биле присутне и способне да покрећу овоземаљска збивања.

Нешто ближа данашњим схватањима спољнополитичке и уопште политичке мотивације јесте она скупина мотива који су потицали из личних осећања доносилаца одлука. Без обзира на сва теоретисања о политичкој делатности као послу чији вршилац подређује своје субјективно ширем интересу, обртање односа између ова два чиниоца јавља се често и у нашим данима. Међутим, док се данас сматра непожељним, у средњем веку, у којем је власт била појединчево лично добро, такво понашање је доживљавано

¹⁵ Подстрекачка улога ђавола везује се за поједине припаднике немањићке династије, укључујући и владаре, још много раније, у описима њихових међусобних сукоба, али у тим збивањима овај мотив везан је за област унутрашње политике.

¹⁶ *Животии краљева и архиепископа, 378-379, 380.*

као очекиван, разумљив и сасвим допуштен састојак владања. Чак су узајамна осећања властодржаца била синоним за односе између политичких целина којима су они владали - ако су владари гајили узајамну наклоност између њихових држава био је мир. Наравно, у пракси власт средњовековних властодржаца нигде није била потпуно лична, али где год је одлучивање званично било искључива надлежност владара, његовим личним осећањима могла се објаснити свака одлука, без обзира на то да ли је заиста донета на основу њих. Тај поступак такође је имао дубљи смисао, и то двострук. Прво, одлучивање на основу личних осећања појачавало је утисак о моћи владара унутар сопственог система власти. Друго, лична осећања имала су свој етички призив, а он је опет, у складу са хришћанским погледом на свет, повезиван са служењем натприродним силама добра или зла. На тај начин, лична осећања улазила су у круг спољнополитичких мотива и својом видљивом улогом у процесу одлучивања и као вишезначни симболи, што им је обезбеђивало битно већи значај од оног који имају данас.

Најплеменитије лично осећање наведено у својству спољнополитичког мотива на страницама *Даниловог зборника* јесте љубав (љубовь). Овај појам био је испуњен хришћанским значењем љубави према ближњем као темељном претпоставком богоугодног стања земаљских послова. Стога се као мотив није појављивала само љубав која је већ постојала - на пример, када је Милутин послао војску да помогне Андронику II против Турака „због безмерне љубави“ коју су двојица владара „имали међу собом“¹⁷ - него и тежња да се она постигне. Тако су „околни“ владари „желели да буду у љубави“ са Милутином, а њихови наследници су се „трудили како би им било могуће да у љубави живе“ са његовим унуком Душаном.¹⁸ Слично су поступали и немањићки владари - када је бугарски цар Михаило 1330. године запретио да ће напасти Србију, Стефан Дечански га је позвао да „дође у разум истините Христове љубави“ и да се „приволи (приложи) првашњој љубави“.¹⁹ Вишеструко занимљив пример који одсликава обе ове могућности, али и сложене процесе спољнополитичког одлучивања, пружа опис одласка Милутинове супруге Симониде у посету Кателини, супрузи Милутиновог брата Драгутина,

¹⁷ *Живойи краљева и архиејискоја*, 147.

¹⁸ *Живойи краљева и архиејискоја*, 106, 215-216.

¹⁹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 179-180.

а уједно и самом Драгутину и његовом двору око 1315. године²⁰ - пошто се Симонида најпре сама „уразумила именом Господњим и његовом љубављу срдачне вере“, а онда за своју намеру затражила Милутиново допуштење, доказујући да је „достојно“ да и она и Кателина „учине дужну љубав међу собом“, те да ће на тај начин и „љубав“ која је недавно пре тога успостављена међу браћом постати већа, Милутин је дао свој пристанак као „ревнитељ сваке праве љубави“ али и зато што је „ово дело било по његовом науку“.²¹ На крају, значај владаревих личних осећања можда понајбоље показују примери када је владар доносио спољнополитичке одлуке на основу осећања која се уопште нису тицала страних властодржаца - доносећи за средњовековне услове изразито спољнополитичку одлуку да ожени свог „љубљеног“ сина страном принцемом, Милутин се према сведочењу *Зборника* руководио осећањем „оца који ваистину љуби децу (тако въ истиноу чедолюбивии отъць)“, а Дечански је „хотећи учинити крепост и помоћ“ својој „љубљеној“ сестри Ани одлучио да њој преда власт над Бугарском, коју је задобио после потпуне победе над Аниним бившим мужем, бугарским царем Михаилом Шишманом, 1330. године.²²

Поред „љубави“, историју односа немањићке Србије са страним државама у великој мери испуњавала су и спорења и сукоби. Мотиви за њих такође су могли да потекну из личних осећања властодржаца. Једно осећање које је производило такве последице била је осветољубивост или, тачније, спремност на одмазду (*мъсть въздати*). Помало неочекивано, тај се мотив у *Даниловом зборнику* одлучно везује за немањићке владаре, и то не за Душана виђеног очима позног настављача него за ликове који представљају највиши владарски идеал - Милутина, за ког се каже да 1282. године „пође на државу грчког царства у намери да одмазди што су (Грци) војевали на његову државу“, и младог Душана, чији је основни мотив на

²⁰ Драгутин је у то време већ пуне три деценије практично самостално владао пространом облашћу на северу немањићке државе, а од око 1300. године па до не много пре Симонидине посете између њега и Милутина владало је непријатељство, тако да је Милутинов наступ према њему често, па и у овом случају, носио обележја спољне политике. Уп. М. Динић, *Однос краља Милутиина и Драгутиина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1956) 49-82.

²¹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 96.

²² *Живойи краљева и архиејискоја*, 124, 191, 195.

почетку владавине изражен намером да „у животу своме одмазди свима својим непријатељима, који су некада имали злу мисао и лукаво савешање“ против њега и његовог оца.²³ Већ из овога је јасно да одмазда, без обзира на то што је произвођила разорне последице које су везиване за деловање зле силе, није била у њеној служби. Напротив, разорна моћ одмазде била је уперена против тих сила - „зла мисао и лукаво савешање“ Душанових противника сврставају их међу ђаволске слуге. Штавише, завршавајући опис Милутиновог похода Данило постигнуте војне успехе објашњава тиме да је српски владар имао „успешан царски изговор (извѣтъ), увек истичући божанствени закон“ и „разгарајући се божанском љубављу“. Дакле, ово осветничко војевање било је оправдано, а његов извршилац, иначе бранилац божијег закона и поклоник његовог учења у чијем је средишту љубав, па и љубав према непријатељу, деловао је у служби добра. Захваљујући томе, одмазда је могла да буде уздигнута на место начелног мотива Душанове спољне политике, једнако као што је Милутин био „ревнитељ сваке праве љубави“. Ако се некаква разлика уопште може повући, чини се да би она могла да се састоји само у томе да је мотив љубави био оруђе новозаветног Бога-човекољупца, док је одмазда била подстицај који је спољно-политичкој делатности давао старозаветни Бог-осветник.

Постојала су, међутим, и лична осећања за која није било оправдања и која су могла да служе само као мотив за зла дела. У *Даниловом зборнику* таква је мржња (*ненавистъ*), супротност божанској љубави и стога јасно одређена као ђаволска - тиме што је 1330. године „подигао велику мржњу“, а онда, мотивисан њом, и рат против Стефана Дечанског у чијој држави „цветаше истинита љубав, божији мир и неисказана тишина“, Михаило Шишман деловао је, како се мало затим и изричито саопштава, у служби ђавола.²⁴ За мржњу је везан и усамљени пример навођења једног негативног осећања као мотива деловања неког немањихког владара - у опису Душановог сукоба са угарским краљем Лудвиком каже се да је ђаво између двојице владара, уз рат, „подигао“ и „мржњу“.²⁵ Ипак, у

²³ *Живойи краљева и архиејискоја*, 112-113, 221.

²⁴ *Живойи краљева и архиејискоја*, 177-178.

²⁵ *Живойи краљева и архиејискоја*, 379-380. Додуше, на први поглед чини се да исти реципроцитет кривице постоји већ у причи о сукобу између Дечанског и Шишмана, када се објашњава да је разлог за „мржњу међу њима“

Зборнику се у овој улози много чешће јавља друго лично осећање - завист (*завистъ, завида, завидѣнк*). Његова веза са ђаволом наглашава се редовно и изричито. Тако је старији Шишман покренуо рат против Милутина зато што му је „завидео ђаволским наговором“, његов син Михаило кренуо је против Стефана Дечанског пошто му „ђаво испуни срце великом завишћу“, а и мотив за поход угарског краља Карла Роберта била је завист пробуђена „наговором“ ђавола.²⁶ Разлог за овако велику заступљеност мотива зависти великим делом лежи у томе што је његово присуство у мотивационим процесима везаним за делатност немањићких противника подразумевало да су Немањићи имали нешто на чему су им остали завидели. У два међу претходно поменути случајевима то се отворено и каже - и Шишман и Карло Роберт завидели су својим српским супарницима на њиховом „отачаству“, то јест, држави којом су владали.²⁷ Међутим, у случајевима Карла Роберта и Шишмановог сина Михаила мотивациони процес отишао је још корак даље - осим из зависти, они су своје походе покренули и из „неситости“ (*несѣтост, несѣтъство*). Разлика је била значајна - док је завист остајала на нивоу личног осећања које је могло бити везано и за неку политичку вредност, као што је „отачаство“, неситост је већ подразумевала свест владара о томе да му политичка вредност коју тренутно има није довољна. У тој тачки владар се, дакле, није више руководио осећањем. Уместо тога, његово деловање било је производ политичке процене.

Иако су им дубоко уврежена веровања дозвољавала да подстицаје за своје поступке „примају“ од Бога или ђавола, а недостатак институционалних ограничења њихове власти да започињу рат и закључују мир руковођени мржњом и љубављу, средњовековни властодршци су своје одлуке ипак превасходно доносили на основу политичке процене. При том, сходно природи

било то што је Шишман отерао Стефанову сестру са којом је био ожењен и узео за жену једну византијску принцезу (*истио*, 192). Ипак, шири контекст јасно указује да о томе не може бити речи и да је ђаво у овом случају подстицао само бугарског цара, док је Дечански био заточник добра.

²⁶ *Живоїи краљева и архиейискоїа*, 117-118, 178, 227.

²⁷ С овим у вези треба напоменути да постоје и случајеви када се завист не помиње као мотив него искључиво као одраз српске моћи у очима страних чинилаца. Тако је Милутин узео у своју службу одред високо цењених турских најамника „на похвалу и на част и на завист своје владичанству од околних царева“ (*Живоїи краљева и архиейискоїа*, 143).

власти у феудалној монархији, владар је у својим политичким проценама морао да води рачуна о интересима других чинилаца у систему власти. Та пракса не само да није била незапажена од савременика, већ је имала и своју теоријску основу у идеалу добре управе. Распрострањен широм средњовековне Европе, идеал добре управе био је присутан и у немањићкој средини - у самом *Даниловом зборнику* млади Душан ступајући на престо изражава одлучност да се угледа на своје претке који су „добро управљали“ (*добрѣ строкшѣ*), а и краљица Јелена упућује синове на узор прародитеља који су „управљали (*строкштѣ*) смислено и разумно“, док се за Милутина користи омиљена хришћанска метафора „доброг пастира“ својих поданика.²⁸ Овако идеализовано, вршење власти у интересу заједнице постајало је владарева дужност, при чему је додатни подстицај за то давало схватање да владар на тај начин може себи да обезбеди вечно спасење - прародитељи Јелениних синова су се својом добром управом „удостојили да на висинама живе с анђелима“, а и Душанови преци су тако „уграбили небеско царство“. У том смислу, могло би се рећи да је само остварење идеала добре управе било мотив спољнополитичких поступака. Међутим, садржај тог идеала био је толико сложен да би остајање на таквом закључку било превише уопштено. У ствари, из идеала добре управе произлазио је већи број појединачних мотива. Ти мотиви, које је с обзиром на њихово заједничко порекло из суштине политичке делатности можда најбоље назвати управо политичким, сачињавају последњу, трећу скупину спољнополитичких мотива заступљену на страницама *Даниловог зборника*.

На почетку потраге за политичким мотивима у немањићкој средини из времена Данила и његових настављача стоје два појма - богатство и слава. Изузетно често употребљаване у описима политичких збивања у *Зборнику*, ове уобичајене речи имале су у том контексту нарочито значење. Богатство (*богатѣство*), понекад појачавано или замењивано појмовима имање и благо, означавало је скуп материјалних вредности које су чиниле основу политичке моћи. Садржај тог скупа саопштава један одломак из Милутиновог животописа у којем се прича како је овај владар на богоугодна дела давао „имање и богатство много: злато и сребро безбројно, и скотове који пасу, и светле и драгоцене ризе, и многоплодне њиве“²⁹ - тешко

²⁸ *Живойи краљева и архиејискоја*, 216, односно 72 и 105.

²⁹ *Живойи краљева и архиејискоја*, 129-130.

да се може замислити вернија слика онога што је могло да буде сматрано вредним у једном превасходно пољопривредном друштву захваћеном снажним полетом новчане привреде, какво је била не само Србија, него највећим делом и Европа тог доба. Други појам, слава (слава), такође је био везан за политичку моћ и представљао је њено спољашње признање - када се уз набрајање Милутинових блага каже како је он располагао „славом и богатством“, то значи да је, поред материјалних вредности, српски владар поседовао и одређену признату моћ. На први поглед, овакав садржај појма славе није могао да има значај упоредив са опиљивим и пресудним значајем богатства. Па ипак, мада је богатство било довољно да се моћ изгради, да би стварно заживела она је морала да стекне признање, то јест, да се „прослави“. Стога се може рећи да су ова два појма, сједињујући најпре сваки за себе а онда и кроз међусобну повезаност основне садржаје политичке моћи, представљали предуслов који је био неопходан да би нека друштвена појава могла да постоји и делује као политички чинилац.

Упознавање сложеног значења појмова богатства и славе није довољно за њихово пуно разумевање без упознавања по много чему особеног начина на који су они употребљавани. Наиме, као људи из цркве, писци *Зборника* видели су у богатству и слави пролазне овоземаљске вредности које нису доприносиле постизању вечног блаженства. Они су без устезања давали одушка том осећању и у својим радовима - Стефан Дечански је на једном месту приказан како се пита: „Која ће ми корист бити души од славе коју имах и од богатства које стекох?“³⁰ Штавише, овим појмовима приписивана је и штетност упоредива са ђаволским делима - закључујући излагање о једном унутрашњем сукобу, Данило пише: „Видиш ли, о мили, како свршава слава и земаљско богатство? Зар не разорава прво закон, а подиже распре и ратове и све зле немуре?“³¹ Природно, било је неумесно да хришћански јунаци каквима је *Зборник* желео да представи немањићке владаре маре за тако нешто. Опет, у делима која су се тако радо упуштала у описе политичких збивања њихов значај није се могао сакрити. Тај проблем писци *Зборника* превази-

³⁰ *Животи краљева и архиепископа*, 200. Скоро истоветно питање поставља и краљица Јелена, размишљајући о судбини владара: „Хотећи славе и сабирајући богатство, какву ћеш корист имати од тога?“ (*истио*, 20-21).

³¹ *Животи краљева и архиепископа*, 18.

лазили су на различите начине. Код владара-јунака другог реда, попут Драгутина и Стефана Дечанског, значај који су они придавали слави и богатству јасно је исказиван, чак у врло снажном облику - замерајући оцу што му није дао део државе на управу, Драгутин каже: „Господару мој, лишаваш ме земаљског богатства, жалостећи ме. Боље ти је да ме предаш смрти, него да ме лишиш давања у љубави и имања твоје славе“, а и Дечански је у изгнанству у Цариграду, „удаљен од части и славе царске коју је пре имао“, више волео „да има смрт него такав живот“.³² Ипак, ови случајеви нису доводили у питање неповољну оцену поменутих појмова, него су је, чак, појачавали - управо Драгутинов сукоб са оцем послужио је Данилу као повод за осврт на погубне последице тежње за славом и богатством, а очајање Стефана Дечанског било је део заслужене казне због његове побуне против оца.

Насупрот томе, код јунака првог реда, Милутина и младог Душана, тежње богатству и слави уопште нема, али се зато ови појмови обилато користе у значењу заслужене награде коју поменути владари уживају од Бога због својих хришћанских врлина - Милутиново богатство и слава били су „праведни плодови“ који су му „Богом даровани“,³³ а када је Душан збацио оца који се против њега распаљивао ђаволском мржњом и гневом, „узео је у своје руке све његово богатство и славу, као даровано му од Владике свију Христа“.³⁴ Ова рехабилитација појмова богатства и славе била је далекосежнија него што се у први мах чини. Мада је због прилагођавања њихове употребе схватањима писаца *Зборника* велики део њиховог пуног значења тешко долазио до изражаја, упадљив недостатак неког другог појма са политичком садржином који би попунио ту празнину јасно указује да су богатство и слава били основни појмови којима је у немањићкој средини описиван делокруг политике. У ствари, може се рећи да су они, употребљени заједно, били нешто најближе појму државног интереса, одређујући оно чему је државна власт требало да тежи у свом деловању и што је, сходно томе, било главно исходиште политичких, па и спољнополитичких мотива.

³² *Животни краљева и архиепископа*, 16, 163.

³³ *Животни краљева и архиепископа*, 129-130. Такво порекло Милутинових земаљских благодети омогућава Данилу да на овом месту са поносом истакне како у том погледу српском владару није било равних међу околним властодршцима.

³⁴ *Животни краљева и архиепископа*, 213.

Спољнополитички мотиви у чијој су се основи налазили садржаји обухваћени појмовима богатства и славе могу се сврстати у три скупине, према томе да ли се радило о њиховом стицању, очувању или увећању. Стицање, које је подразумевало оно што се данас назива процесом политичког осамостаљења, у доба настанка *Даниловог зборника* већ није било толико актуелно. С друге стране, очување, то јест, заштита постојећег богатства и славе од крњења или потпуног уништења било је увек на уму немањићких властодржаца. Основни начин да се то постигне на спољнополитичком плану - и једини који долази до изражаја у *Даниловом зборнику* - било је спречавање губитка територије. У феудалном друштву територија је била „земља“, главни привредни потенцијал који даје плодове, напаса стоку и пружа могућност за убирање разних прихода, али и „држава“, посед на основу којег је успостављана веза између владара и властеле као главних чинилаца система власти, и „отачаство“, владарево наследство које су му оставили претходници и које је он имао дужност да сачува за своје потомство. Због тога је њена заштита била снажан мотивациони чинилац - речи приписане Драгутиновој властели треба да дочарају првенство које су овај владар и његови поданици придавали том задатку: „Ко ли је такав као ти, који нас може бранити, нас и целу земљу отачаства твога, од навале непријатељских народа? Јер нећеш ти дати другоме славе своје, нити туђем народу својих корисних.“³⁵ Сходно свом значају овај мотив имао је и неку врсту посебног књижевног назива у изразу „бол за отачаством“, који је повезивањем личног осећања са политичким појмом сјајно одражавао положај средњовековног владара - када је Татарин Ногај кренуо на Србију, Милутин је, „осећајући бол за отачаство своје“ због претећег страдања, пожурio да закључи мир.³⁶

Још једна значајна особина мотива заштите огледа се у његовој примени код страних властодржаца. За разлику од немањићког владара који не одступа од своје дужности да „болује за отачаством“, они су могли да изгубе додир са вишим интересом и предају се личном осећању, попут страха - када је Андроник III, који

³⁵ *Животни краљева и архиепископа*, 41.

³⁶ *Животни краљева и архиепископа*, 120. „Бол за отачаством“ јавља се у истом значењу већ код Доментијана и Теодосија, код којих се везује за њиховог главног јунака, Светог Саву. Уп. М. Благојевић, *Свети Сава и „бол за отачаством“*.

је упао на српску територију, чуо да Стефан Дечански креће против њега „поче бежати обузет толиком тежином страха и ужаса да није имао смелости ни посланством да му јави неке речи, јер му срамота покри лице“.³⁷ Међутим, у начелу мотив заштите са свим примесима политичког садржаја био је присутан и код њих - када је Милутинов поход из 1282. године постигао велике успехе, византијска властела је наводно саветовала свог цара да „брзо учини одмазду и јачином силе“ одагна нападача „од предела државе своје“,³⁸ а када су 1334. године „сва земља грчке државе и сви градови и сви силни те земље“ почели да се предају Душану, византијски цар Андроник III је „видећи се у великој скрби и жалости“ затражио мир.³⁹ Наравно, у обради ових случајева постојала је приметна разлика - услови Милутиновог мира са Ногајем вероватно су били неповољнији за Србију него што су то били услови мира Андроника III са Душаном за Византију, али Милутинов мир је приказан као српски успех а Андроников као византијски неуспех. Па ипак, чињеница да је исти мотив заштите отворено приписиван и немањићким и непријатељским властодршцима, те да је његово изневеравање сматрано срамотом, јасно указује да је тај мотив у етичком смислу схватан као „добар“ без обзира на то коју је страну подстицао.

Приступ писаца *Даниловог зборника* трећем виду старања о богатству и слави - оном који се састојао у њиховом увећању - био је сасвим супротан. Опет тесно везана за територију, ова тежња у пракси је подразумевала завојевачке походе и освајања. Када се испољавала у виду завојевачких подухвата страних владара против државе Немањића, она је сликана најцрњим бојама, а о томе посебно речито говоре изрази којима се означавају њени мотиви. Поред већ помињане неситости, запажено место има мотив озлобљења (*озлобити*) - Дрман и Куделин ковали су планове против Драгутина „хотећи озлобити њега и његову државу“, Михаило Шишман је „подигао рат“ на Дечанског „хотећи озлобити његово отачаство“, а и Карло Роберт

³⁷ *Животни краљева и архиепископа*, 197-198.

³⁸ *Животни краљева и архиепископа*, 109. Помињање одмазде у склопу спољнополитичке мотивације Милутиновог непријатеља није у нескладу са раније изнесеним запажањима о везаности тог мотива за немањићку, то јест, „добру“ страну, јер се овде ради о препречавању саветовања међу Византинцима, а они су наравно сматрали да су правда и право на одмазду на њиховој страни.

³⁹ *Животни краљева и архиепископа*, 223.

„хтеде озлобити државу отачаства“ Душановог.⁴⁰ Једнако непожељно звучао је и трећи чест мотив - узимање наследства (*достојаник, наслеђство*). Византијски цар Михаило Палеолог хтео је да „наследи туђе“ када је 1282. године кренуо на Милутина, а и Ногај је свој поход против истог српског владара покренуо „хотећи уграбити његово наследство“, док је смисао савеза Михаила Шишмана и Андроника III против Дечанског изражен познатим стихом из псалама и јеванђеља који је свакако био великим делом заслужан за књижевно уобличавање и распрострањеност овог мотива: „Отићи ћемо и убићемо га и наше ће бити наследство“.⁴¹ Најзад, о похлепи и отимачини који су се подразумевали под овим мотивом најјасније проговара опис похода старијег Шишмана, где се каже да је он свој напад усмерио према седишту српске архиепископије у Пећи „хотећи да узме тамошње велико наследство цркве дома Спасова“.⁴²

Не треба посебно ни наглашавати да су на слику немањићких владара какву је настојао да створи *Данилов зборник* спољнополитички мотиви попут неситости и озлобљавања били непримењиви.⁴³ Међутим, ако би се у тексту *Зборника* тражили „добри“ називи за политичке подстицаје који су наводили владаре на освајања туђих територија, потрага би остала јалова, јер освајање туђих територија као такво није сматрано „добрим“. Пошто је у време настанка *Зборника* држава Немањића била главна освајачка сила на Балкану, ова чињеница представљала је за његове писце озбиљан проблем на пољу исказивања спољнополитичких мотива - требало је достојно похвалити велике успехе немањићких владара у увећању богатства и славе, не каљајући при том њихов лик добрих хришћана недоличним побудама. Решење које је

⁴⁰ *Живојши краљева и архиејискоја*, 115, 178, 227. Посебну пажњу појму „озлобљење“ са становишта етимологије и књижевне топике посвећује Hafner, *Studien*, 118-121.

⁴¹ *Живојши краљева и архиејискоја*, 107, 120, 178.

⁴² *Живојши краљева и архиејискоја*, 117.

⁴³ У унутрашњим сукобима губитничка страна, дакле, она коју Бог није изабрао, могла је да понесе неки од ових епитета, но тиме се само потврђивао њихов негативан призив. У спољној политици постоји пример када је Стефану Дечанском приписан мотив озлобљења, али ту се опет ради о речима приписаним противничкој страни - бугарски великаши после битке код Велбужда поручују српском краљу да су чули да је кренуо на њих „хотећи да их озлоби“, па га моле за милост (*Живојши краљева и архиејискоја*, 195).

примењено било је исто оно које је послужило за начелно оправдавање употребе појмова богатства и славе - успешни походи Немањића у непријатељске области и њихово освајање приказани су као Божији дар. Из примера у пример понављао се сличан образац - српски владар, који је у миру и љубави живео у свом отачаству задовољан оним што има, постао би без икаквог повода жртва напада или, у најмању руку, злих намера, суседних властодржаца, подстакнутих неким од „ђаволских“ мотива; узвраћајући на претњу он је онда, мотивисан „божанском“ одмаздом и уживајући, као заточник добра, божију помоћ, покретао противнапад који је доводио до завојевања и освајања противничких територија. У свему томе није било ни неситости ни злобе, а очигледна чињеница да се радило о узимању туђег наследства није скривана - Данило јасно каже да су Милутин и Драгутин „прогнали“ Дрмана и Куделина „са њиховог наследства“⁴⁴ - него је оправдавана схватањем да је губитак свог наследства заслужена казна за онога ко је посегнуо за туђим.⁴⁵

Када се овај образац сагледа са становишта спољнополитичких мотива, произлази да се све сводило на одмазду, мотив који је одрицао постојање било каквог политичког предумишљаја и омогућавао да се присвајање туђих вредности представи као узредна последица. Ипак, описи последица освајања на страницама *Даниловог зборника* јасно указују да ради о подухватима изразито политичке природе. Тако Милутин „земље“ заузеле у свом првом походу против Византије 1282. године „приложи ка држави отачаства свога, и славу и богатство њихово измени у богатство и славу своју, велможа и народа свога“, а и Душан у рату против Андроника III „узе многе градове и земље и додаде њихово богатство и славу ка богатству и слави свога отачаства и у славу велможа и народа свога“.⁴⁶ Штавише, сличне изјаве приписиване су самим учесницима догађаја - описујући победу над војском Михаила Шишмана у бици код Велбужда Стефан Дечански, између осталог, каже да је „уграбио“ од непријатеља „многа њихово богатство и славу“, а и бугарски великаши су му признали да се „царство бугарско и сва његова

⁴⁴ *Животни краљева и архиепископа*, 116.

⁴⁵ *Животни краљева и архиепископа*, 107, 178, 187.

⁴⁶ *Животни краљева и архиепископа*, 109, 222-223. Овај опис има дугу традицију у српским животописима - први га користи Првовенчани, 38, а за њим и Доментијан, 23. Уп. Hafner, *Studien*, 106-107.

држава и градови и имање и сва њихова слава и богатство данас налазе у твојој руци“.⁴⁷ Политичка природа збивања описаних у овим примерима огледала се у чак три ставке. Прво, припајање туђих „држава“, „земаља“ и „градова“ сопственој „држави“, то јест „отачаству“, као чин промене власти на одређеној територији имало је чисто политичка обележја. Друго, употреба појмова богатство и слава овде је недвосмислено подразумевала њихово политичко значење, изражавајући чињеницу да је у руке српских владара доспео сав политички потенцијал освојених области или потученог непријатеља.⁴⁸ Најзад, упадљиво помињање српских „велможа“ и „народа“, пре свега без сумње „политичког“ народа оличеног у властели, као оних који такође убирају плодове освајачких успеха снажно подсећа на улогу властеоског сталежа у систему власти - управо је властела, најпре у својству војника који стичу плен, а онда вршилаца власти који добијају поседе и положаје у новоосвојеним

⁴⁷ *Животии краљева и архиејискоја*, 190, 195. Описи неких других освајања мање су разрађени, али су истоветни по смислу. На пример, освојивши 1283. године од Византинаца „земље“ дебарску, кичевску и поречку, Милутин „додаде њихове државе ка држави отачаства свога“, док је Дечански 1330. године заузеле грчке градове „заједно са њиховом државом и славом“ предао „неким од верних својих“ (*истіо*, 114, 199).

⁴⁸ На овакво прецизно значење израза „богатство и слава“ упућује поређење са описима завојевачких похода који нису имали за последицу трајно освајање или потпуно уништење непријатеља, него пре свега пљачку. У тим случајевима присвојено је само непријатељско богатство, док је слава, ма колико окрњена, ипак остајала другој страни, заједно са територијом или војном силом који су је баштинили - Милутин је у пљачкашком походу кроз византијске области у југоисточној Македонији крајем 1282. године „узео све имање њихово и богатство“, а из похода у Тесалију 1283. године вратио се „све неисказано богатство одузевши“ (*Животии краљева и архиејискоја*, 113, 114). У ово се наизглед не уклапа пример када је Милутин послао свој одред да помогне византијском цару у борби против Турака - иако су Срби наводно тако потукли непријатеља да се „ни душа није избавила на слободу“ и да су његови градови „до основа искорењени“, као добит од похода помиње се само присвајање „многог богатства“ (*истіо*, 145). Ипак, објашњење даје наставак приче - пошто се испоставило да је од поменутих Турака „још нека грана њихова остала“, Милутин је поново послао војнике који су онда „сасвим уништили њихов спомен“, присвојивши овога пута „све богатство“, али и „славу њихову“ (*истіо*, 148).

областима, обично била највећи добитник при територијалном ширењу феудалних држава.⁴⁹

Ограничен осетљивошћу појмова богатства и славе, сам текст *Даниловог зборника*, без употребе других извора и додатних домишљања, најчешће не дозвољава да се из ових ставки изведе политичка мотивација освајачких подухвата у немањићкој спољној политици. То се само понекад може постићи читањем између редова, као у случају преговора о миру између Душана и Андроника III на крају ратовања из 1334. године, у којима се као једини предмет споразумевања појављују „земље и градови“, што посредно, али недвосмислено указује на мотиве са којима су обе стране ушле у преговоре, а пре тога и у рат.⁵⁰ Ипак, када су, упуштајући се у шире приповедање о појединим спољнополитичким епизодама, искорачивали из сплета појмова везаних за богатство и славу, писци *Зборника* давали су понекад такве описе мотивационих процеса који, ако се остави по страни архаичност језичког израза, подсећају на праве политичке анализе. Тако, на пример, опис почетка Драгутиновог сукоба са Дрманом и Куделином практично говори о мотиву превенције - пошто је „чуо“ да двојица бугарских великаша „почеше да се носе злом мишљу“ против њега, српски владар „сакупивши сву силу своје државе, пође у област њихову хотећи их прогнати, да ови не би некако, мислећи зло из дана у дан, испунили вољу своју“.⁵¹ У наставку исте приче, лична осећања љубави и бола повезују се са политичким појмом дужности да би се дочарали мотиви који произлазе из обавезе владара да помогне поданику или

⁴⁹ У случају државе Немањића, сличне добитке остваривала је и црква. О томе отворено проговара последњи настављач када каже да је Душан после великих освајања на рачун Византије „одагнао цариградске митрополите који су по градовима његове области“, свакако подразумевајући да их је заменио српским високим свештенством (*Животи краљева и архиепископа*, 380).

⁵⁰ Најпре Андроник признаје Душанову власт над „земљама и градовима“ које су Срби дотад освојили, а Душан затим у знак добре воље враћа византијском цару „део земље и градова“, док „остале градове и земље грчке“ припаја „земљи отачаства свога“ (*Животи краљева и архиепископа*, 223-226).

⁵¹ *Животи краљева и архиепископа*, 115. Занимљиво је да се у наставку каже како су браћа, „видевши“ Драгутиново „насиље“ (*насиљство*) против њих, узвратили напад, што делује као негативна квалификација Драгутиновог потеза. Међутим, реч „насиље“ овде је само синоним за употребу силе и није етички обојена. Напротив, Дрман и Куделин су се први „понели злом мишљу“ и кривица за рат је несумњиво приписана њиховој страни.

савезнику угроженом спољном претњом - молећи Милутина за помоћ, Драгутин каже: „Дужност ти је, љубљени брате да осетиш бол због моје скрби и да ми помогнеш, као што сам и ја у прошло време помогао теби“.⁵² За приказ Душановог похода против Андроника III може се, пак, рећи да спаја мотив превенције са осећајем за повољност тренутка - после првих успеха, „видећи да благодат Владике све свршава по вољи и хтењу срца његова“ Душан је поставио нови циљ, да „овога цара, који му је зло мислио, прогна из царства његова“.⁵³ Овакве оцене могле су се са још више слободе давати о освајачким подухватима страних чинилаца - византијску офанзиву против Србије на почетку Милутинове владавине Данило тумачи тиме што је „овом царству расла снага, тако да је хтело узети целу област отачаства“ Милутиновог, „па чак и њега самог да има као послушнога слугу“.⁵⁴

Најзад, поред политичких мотива из подручја покривеног појмовима богатства и славе, било је и оних засебних који су са тим подручјем били само у посредној вези. Такав је, на пример, био мотив спољнополитичког деловања у интересу хришћанске вере, веома пожељан са становишта кругова из којих су потицали писци *Зборника*, али очигледно ретко испољаван, јер је забележен само у једном примеру, када Андроник II моли Милутина да му помогне против Турака и на тај начин „освети хришћанство од насиља ових поганика“.⁵⁵ Далеко значајнији засебни мотив по својим политичким последицама било је напредовање владара у хијерархији земаљских власти. Олично у узимању више владарске титуле, ово напредовање представљало је својеврсну надоградњу богатства и славе, њихов видљиви израз којим је сам владар желео да обзнани своју моћ. Ранији немањићки животописи већ су имали прилике да забележе један такав подухват, када је Стефан Немањић 1217. године дотадашњу титулу великог жупана заменио краљевском. Под том титулом, која је стекла међународно признање и тако постала део њихове „славе“,

⁵² *Животни краљева и архиејискоја*, 116.

⁵³ *Животни краљева и архиејискоја*, 223.

⁵⁴ *Животни краљева и архиејискоја*, 107.

⁵⁵ *Животни краљева и архиејискоја*, 145. У овом смислу упечатљиви делови у *Зборнику* где се говори о Драгутиновим настојањима на ширењу правоверја у Мачви и деловима Босне (*истио*, 28, 41), земљама које је добио од Угарске и које су са становишта православне немањићке средине великим делом биле неправоверне, ипак се односе на унутрашњу политику овог владара.

немањићки владари пожњели су велике спољнополитичке успехе, забележене и у њиховим животописима у склопу *Даниловог зборника*. Међутим, 1346. године, Душан, којег је *Зборник* пре тога стигао да представи само као младог владара испуњеног свим врлинама, предузео је други хијерархијски скок у немањићкој историји. За разлику од првог, овај је убрзо по Душановој смрти 1355. почео да губи подлогу у богатству и слави немањићког отачаства који су убрзано опадали, да би до 1371, када је умро последњи изданак светородне лозе, потпуно нестали у вртлогу унутрашњих сукоба и налета страних завојевача. У таквим околностима последњи Данилов настављач, пишући животопис патријарха Саве IV, савременика тих несрећних збивања, забележио је како је Душан, „муж велик и силан у крепости“ заузео „не мало градова и крајева грчких“, али онда се „ухвати и он у замку од општег непријатеља, узвиси се срцем, и оставивши прародитељску власт краљевства, зажеливши царско достојанство, венча се на царство“.⁵⁶ Дакле, за разлику од узимања краљевске титуле, схватаног као повратак „Богом благословеног венца“ који је припадао немањићком „првом отачаству“, српској држави с краја 11. века чије је средиште било у Дукљи,⁵⁷ Душанов чин био је последица недопустиве жеље за нечим што му не припада. Додуше, даље се приповеда како се српски владар, пошто је његов поступак изазвао раскол између српске и византијске цркве, „покајао и заискао разрешење за ово зло“, али закључак да до тога није дошло „ради достојанства и градова“, опет непожељних мотива, само је запечатио осуду Душановог чина.

Са овим последњим случајем када се на страницама *Даниловог зборника* наводе спољнополитички мотиви из немањићког раздобља, прича о њима и сама стиже до својеврсног расплета. Бележећи вредности које су подстицале тадашње властодршце на предузимање спољнополитичких подухвата, *Зборник* их је одражавао у складу са својом мешовитом верско-родољубивом природом и сврхом. Из тог свог угла посматрања, мотиве овде разврстане у три целине према пореклу писци *Зборника* су практично делили на две групе, добре и лоше, чврсто их повезујући са својим хришћанским виђењем света као попришта борбе између божанског и ђаволског, али и са својим родољубљем - добрим

⁵⁶ *Животи краљева и архиепископа*, 380.

⁵⁷ Доментијан, 248.

мотивима надахњивали су се немањићи владари и њихови пријатељи, а лошим њихови противници. Овај образац најјасније је могао да дође до изражаја код мотива натприродног и личног порекла - Немањићи су деловали подстакнути Богом, љубављу или жељом за праведном одмаздом, док су њихови противници били задојени мржњом, завишћу или, једноставно, самим ђаволом. Ови мотиви који данас делују необично, нестварно или, чак, неозбиљно, имали су одређену опипљиву улогу у оновременом политичком процесу. Ипак, и сами писци *Зборника* били су свесни да су главни мотиви у том процесу такође политички. Код њиховог описивања постојао је, међутим, проблем - главни политички мотиви средњовековног друштва, богатство и слава, нису сматрани пожељним са хришћанског становишта, а нарочито се тежња за њиховим увећањем опасно приближавала ђаволском. Решење је пронађено у идеолошком обрасцу према којем су такве тежње немањићких противника слободно приказиване и при том необуздано осуђиване, док су код самих Немањића оне прећуткиване, а њихово успешно остваривање, које је било честа појава у доба настајања *Зборника*, приказивано је као божија награда за живот испуњен хришћанским врлинама. Чак и када се излазило из оквира обрасца да би се поједини сложенији догађаји описали језиком политичке анализе - а управо постојање таквих примера најбољи је доказ да су писци *Зборника* имали способност политичког промишљања - његове основне поставке нису кршене. Ова идеолошка конструкција била је одржива само док је немањића држава ишла путем успона, то јест док се, према тумачењу савременика, на њу изливала божија благодат. Када се та држава за непуне две деценије са врхунца моћи суновратила у потпуну пропаст, верско-родољубиви калуп се распао и Данилов последњи настављач изричито је приписао најмоћнијем Немањићу, Душану, спољнополитичке мотиве који су до тада придавани противницима светородне династије. Преведен са речника *Даниловог зборника* тај чин може се сматрати спознајом и признањем да је Душан, баш као и његови непријатељи и други савременици на европским престолима, па и његови „светородни“ претходници, на крају ипак био само политичар у несавршеном свету средњовековних међународних односа.

Nebojša PORČIĆ

ON THE MOTIVES OF FOREIGN POLICY IN THE WORKS OF DANILO'S ANTHOLOGY

Summary

In attempting to establish the motives of foreign policy in medieval Serbian society and, consequently, contribute to the better understanding of that society's values and ideas, one can well turn to *Danilo's Anthology* – the 14th century compilation of biographical works on Serbian monarchs and heads of church, covering the period 1233–1375, during which Serbia, ruled by the Nemanjid dynasty, reached its political and in many ways cultural heyday. Written by clergymen possessing very good insight into political events, the *Anthology* is also illustrative of the contemporary ideological climate, dictated, like elsewhere in the Middle Ages, by the rulers' court and, especially, the church hierarchy.

As the only official decision-making authority in matters of foreign policy, the subject of the process of motivation were the Nemanjid monarchs. Their motives presented in the *Anthology* can be divided into three groups. First, there were motives originating from the supernatural forces of good and evil, personified by God and the devil. Although at best metaphorical to the modern eye, in medieval times these motives were as real as was the belief in the forces that generated them. The second group were personal feelings, primarily love, vengefulness, hate, and envy, which again had a much greater significance than today, due to the personal character of medieval government. Finally, the largest group of motives came from the field of politics itself. Practically all of these were in some way connected with what the *Anthology* termed as "wealth", the material basis of political power, and "glory", the recognition necessary for a potential power to become real. Individual political motives usually also bore such specific designations, but at times the authors of the *Anthology* departed from this somewhat misty jargon, describing the processes of motivation with the approach of a political analyst.

Still, the specific terminology was there for a purpose. The writers of the *Anthology* were not trying to produce an objective history, but to celebrate the individuals they wrote about as both Serbian and Christian heroes, and the Nemanjid dynasty itself as a "tree of holiness", transmitting Christian virtue

from generation to generation. For them, the motives were only good, characteristic of the Nemanjid rulers, and bad, reserved for their foreign opponents. Thus, among supernatural and personal motives, God and love moved the Nemanjids, the devil, hate and envy worked on the other side. Only vengefulness was something of a surprise, being ascribed to the Nemanjid rulers much in the vein of the sin-smiting God of the Old Testament. The reason for this lay in the treatment of political motives. Their basic concepts of temporal wealth and glory were not approved by Christian teaching and while the motive of defending them was tolerated, their enlargement through conquest bordered on devil's work. As a result, the motive of defense was recognized in principle and ascribed to both Nemanjid and hostile rulers, with fine differences to favor the Nemanjids, such as dubbing their defense motive "ache for the fatherland". The motive of conquest, however, when attributed to enemies was sharply condemned as "insatiability", "wrongdoing" and "robbing of inheritance". But when the numerous Serbian conquests of the time were described, there was no political motive at all. Instead, the Nemanjid rulers, after being wronged, responded with justified vengeance, acquiring the wealth and glory of their wrongdoers as God's reward.

In spite of numerous hints pointing to true political motives, this Christian-patriotic mold dominated the *Anthology* as long as Nemanjid Serbia seemed to enjoy God's favor. However, only two decades after reaching the high point of power in the mid-14th century, the state collapsed and the dynasty became extinct. In such circumstances the last author of the *Anthology* finally broke the mold, confessing that Dušan, the greatest conqueror among the Nemanjids, had been motivated by the taking of "cities and titles" and that he had been "ensnared by the devil". What this confession really meant was that Dušan, just like his enemies and other contemporaries on European thrones, and even his "holy" Nemanjid predecessors, was in fact a politician in the imperfect world of the Middle Ages.